

centraal museum utrecht

uit utrechtse gods- en

gasthuizen 3

1.3 — 1.4.1974

Gods- en gasthuizen zijn door particulieren gestichte liefdadige instellingen die zich met de zorg voor zieken, gebrekkigen of ouden van dagen belastten. Zij zijn de basis voor het ontstaan van de ziekenhuizen.

Oorspronkelijk waren gods- en gasthuizen instellingen die opgedragen waren aan God en waarin men Zijn wil uitvoerde zoals deze is uitgedrukt in de Heilige Geest, symbool van de goddelijke liefde en zoals deze wordt verwezenlijkt in "Caritas" en "Diakonia", geconcretiseerd in de zeven werken van Barmhartigheid : hongrigen spijzen, dorstigen laven, naakten kleden, doden begraven, reizigers herbergen, zieken troosten, gevangenen bevrijden. Ze maakten het de mens mogelijk, temidden van zijn aardse bestaan, de wil van God na te komen en zo ook zijn eigen zieleheil te bevorderen.

In de vroege middeleeuwen waren deze instellingen afdelingen van een klooster, in hoofdzaak bestemd voor het verzorgen van vreemdelingen. De middeleeuwse stad kende geen ziekenhuizen : zieken werden thuis verpleegd door hun familieleden; alleen melaatsen werden permanent, pestlijders tijdelijk en liefst buiten de stad geïsoleerd.

Het concilie van Vienna had in 1311 aan de geestelijken verboden zelf het bestuur over armen-, gods- en gasthuizen te voeren; dit moest opgedragen worden aan "deugdelijke, voorzichtige en welbepaalde" mannen. Meestal werden door de plaatselijke overheid enige notabelen als "regenten" aangewezen, aanvankelijk voor de controle van het geldelijk beheer, later voor het gehele bestuur van de inrichting, terwijl zij op hun beurt weer verantwoordelijk waren tegenover het stadsbestuur. De dagelijkse leiding werd toevertrouwd aan de "gasthuiscvader" of "-moeder", ook wel "binnenvader" of "binnenmoeder" genoemd.

De uiterlijke vorm van het gasthuis staat betrekkelijk los van de bestemming die het gebouw heeft: het is onverschillig of het gasthuis meer armenhuis dan wel ziekenhuis is; de bouwwijze is identiek.

Vanaf de 16e eeuw kan een onderscheid gemaakt worden tussen het "armenhuis", waar armen en gebrekkigen werden opgenomen; het "nachtverblijf" voor reizigers; het "gasthuis" voor behoeftige zieken.

Zeker vanaf de 17e eeuw werden mannen, vrouwen en kraamvrouwen op aparte zalen verpleegd. In een rapport van 22 december 1635 over het Catharijne-gasthuis is vermeld: "Vooreerst dat gesepareerd zal worden het pand, zulks dat vrouwen en de mannen alléén zouden worden geaccomodeerd...". Tevens werd er onderscheid gemaakt tussen verband- en ziekenzalen. Dit onderscheid berust op het verschil dat bestond tussen "chirurgijn" en "doctor". Deze laatste had een academische opleiding; hij was de theoreticus, de specialist van inwendige ziekten en meester van pillen, poeders, drankjes, dieet, leefregel en bad. De chirurgijn was de practicus, aan wie oorspronkelijk het adersneden werd toevertrouwd, en later alle operaties, met uitzondering van steensnede, staarsteken en verloskundige operaties. De chirurgijn was bekend met leggen van verband en het behandelen van verwondingen en beenderbreuken. Naast chirurgijn en doctor neemt de "cureerder" een bijzondere plaats in: in feite is hij de specialist van die dagen; in de 18e eeuw komen ze niet meer voor. Behalve voor het steensnijden, waarvoor soms een apart vertrek bestond, hadden alle ingrepen en onderzoek op de zalen plaats.

Behalve de mannen- en vrouwenzalen, de verband- en ziekenzalen vindt men dikwijls reconvalescentenzalen, bestemd voor patiënten die een deel van de dag het bed kunnen verlaten. Deze zalen zijn echter gewoonlijk gevuld met invaliden, bejaarden of rustig geestelijk gestoorden (innocenten) en vormen zo de overgang naar het armenhuis. Dikwijls werden ook besmettelijke ziekten afzonderlijk verpleegd.

Een onderscheid dient gemaakt te worden tussen "disgenoten" en "proveniers". Deze laatsten werden - in tegenstelling met

de disgenoten - tegen betaling opgenomen, dikwijls samen met hun echtgenoten.

Tot het eind van de 18e eeuw en dikwijls tot ver in de 19e eeuw behouden deze ziekenzalen hun middeleeuws karakter. In de loop der tijden hebben de stichtingen vele lotgevallen ondergaan. Niet alleen de Reformatie, maar ook de revolutie van 1795 heeft in het beheer van vele stichtingen grote wijzigingen gebracht. Zo zijn bijv. in 1811 verschillende stichtingen bij de Domeinen getrokken; na 1815 heeft men, voor zover dit nog mogelijk bleek, de vroegere toestand hersteld.

Bij Koninklijk Besluit van 27 maart 1817 zijn deze stichtingen, waarvan de meeste zeer in de troebelen van de Franse Tijd te lijden hadden, geplaatst onder een gecombineerd beheer. Aan dit algemeen bestuur werd de naam gegeven van het College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen. Op 16 januari 1818 hadden Burgemeesteren van Utrecht de Regenten van het nieuwe College doen installeren door de voorzitter, burgemeester Van Doelen. Hij bleef President van Regenten tot 1820. Door het College werd hij uitgenodigd om "bij provisie in zijne qualiteit te blijven continueren", hetgeen hij accepteerde.

Utrecht bezat 9 door het College beheerde gasthuizen: St. Catharijne-; St. Barbara- en St. Laurentius- (=Krane-); St. Bartholomeus-; St. Sebastiaans-, St. Adriaans- en St. Juliaans- (=H.Kruis-); St. Maartens-; St. Jobs-; St. Antonius-; Leeuwenberch; St. Apostelgasthuis. Behalve deze bezat de stad Utrecht nog 13 gasthuizen: H. Geest-gasthuis; Melatenhuis; St. Agatha-; St. Margaretha-; St. Jacobs-; St. Joostgasthuis; gasthuis Mariënwijngaert en Driekoningen-gasthuis; St. Maria Magdalena- en St. Quintijns-; St. Eli-gius-; St. Martha-gasthuis; Dolhuis; St. Elisabeths-gasthuis; Collegium Willibrordi. Als de "grootste gasthuizen" waren bekend; Krane-, St. Bartholomeus- en Kruisgasthuis.

In de vergadering van 29 juli 1818 besloten Regenten hun vergaderingen te houden in het Bartholomeus-gasthuis. Reeds op 3 maart was dit gasthuis aangewezen om gebruikt te worden als "Algemeen Gasthuis". Het Bartholomeusgasthuis is het enige van de negen gasthuizen dat tot heden zijn functie bewaard heeft. Spoedig ging men over tot de liquidatie van de oude gestichten. Het meubilair van het St. Barbara- en H. Kruisgasthuis werd naar het St. Bartholomeus-gasthuis overgebracht. De ontruimde gasthuizen werden verkocht. Bij de schets van de geschiedenis van deze gestichten wordt hierop in de catalogus per gasthuis verder ingegaan. Na een summier overzicht van de gasthuizen volgt de lijst van de geëxposeerde werken, voor zover deze in het Centraal Museum aanwezig zijn. Door gebrek aan expositieruimte moest de tentoonstelling "Uit Utrechtse Gods- en Gasthuizen" opgesplitst worden. In de eerste tentoonstelling gehouden van 13 juli tot 3 september 1973 werden het Catharijne-; het St. Barbara- en St. Laurentius; en het St. Bartholomeusgasthuis belicht. In de tweede expositie, gehouden van 23 november 1973 tot 3 januari 1974 het St. Sebastiaans-, St. Adriaans- en St. Juliaans-gasthuis; het St. Maartensgasthuis en het St. Jobsgasthuis. In deze derde en laatste tentoonstelling worden het St. Antonius-, Leeuwenberch en Apostelgasthuis behandeld.

1. Drie borden, 1832

Tin, Ø 23

Hist.cat. 1928 nr. 3290

2. Soeplepel, 1e helft 19e eeuw

Tin, lg. 26,5

Hist.cat. 1928 nr. 3292

3. Soeplepel, 1e helft 19e eeuw

Tin, lg 17

Hist.cat. 1928 nr. 3293

4. Twee bierkannen, midden 18e eeuw

Tin, hg 24

Hist.cat. 1928 nr. 3295

5. Presenteerblad, 1e helft 18e eeuw

Tin, Ø 29,5

Hist.cat. 1928 nr. 3296

De nummers 1 t/m 5 zijn voorwerpen alle afkomstig uit Utrechtse gasthuizen; het is echter niet met zekerheid bekend uit welk gasthuis zij precies afkomstig zijn.

Bibliografie

- G.W. Beger, Stichtingsbrief van het H. Kruis of St. Sebastiaans Gasthuis te Utrecht, gevolgd van eenige Aantekeningen, in: Utrechtsche Volks-Almanak voor het Jaar 1855, p. 157-158.
- C.A. de Kruyff, Het Oude Gasthuis of Pestgasthuis te Utrecht, in: Utrechtse Provinciale en Stads Almanak, Jrg. 49, 1889, p. 263-266.
- S. Muller, Geschiedenis der Fundatiën, beheerd door het College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht, Utrecht, 1900.
- P.Q. Brondgeest, Bijdragen tot de geschiedenis van het Gasthuis, het Klooster en de Balije van St. Catharina der Johanniter-ridders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht, Hilversum, 1901.

- S. Muller, Stichtingsbrieven van Utrechtsche Gasthuizen, in: Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, dl. 30, Utrecht, 1905, p. 42-147.
- C.A. Pekelharing, Geschiedenis van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917, dl. 1, Utrecht, 1921.
- S. Muller, Geschiedenis van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917, dl. 2, Utrecht, 1923.
- W.A.F. Bannier, Regenten-eetlust in de 18e eeuw, in: Jaarboekje van "Oud-Utrecht", 1925, p. 110-120.
- C.H. de Jonge, De regentenzaal in het Bartholomeusgasthuis te Utrecht, in: Maandblad voor Beeldende Kunsten, Jrg. 15, 1938, p. 299-311.
- Catalogus van de Tentoonstelling van Oude Kunst uit Utrechtsche Kerken en Gasthuizen, Centraal Museum, Utrecht, 23/12/1943 - 6/2/1944.
- K.A. Rombach, Een en ander uit de geschiedenis van de Utrechtsche gast- en ziekenhuizen, in: Jaarboekje van "Oud-Utrecht", 1944, p. 73-91.
- J.H. Adriani en A. Folmer, Voorlezingen over armenzorg en maatschappelijk werk, Zutphen, 1946.
- R. van Luttervelt, Joost Cornelisz. Droochsloot en zijn werken voor het Sint Barbara- en Laurentiusgasthuis te Utrecht, in: Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek, 1947, p. 113-126.
- A. van Hulzen, Utrecht, Utrecht, 1962.

- A. Querido, Godshuizen en gasthuizen, Amsterdam, 1967.
- Anon., Leeuwenbergh. - Pesthuis dat kerk werd, in: Het Stadsblad, 12-7-1967.
- J.E.A.L. Struick, Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht-Antwerpen, 1968.
- G. Koppert, Middeleeuws gasthuis wordt nieuw museum, in: Utrechtsch Nieuwsblad, 10-7-1970.
- A.P.M. van der Mey-de Leur en P. Klijnsma, Van olie en wijn, Amsterdam-Brussel, 1971.

Sint Antoniusgasthuis.

In 1439 werd in het Sint Anthonie-gasthuis een broederschap opgericht, wat bewijst dat dit gasthuis toen reeds enige tijd bestond. Een nieuwe broederschapbrief dateert uit 1515; de oude was immers in de IJsselsteinse oorlog van 1511 verloren gegaan. Een nieuwe broederschapbrief volgt in 1603.

Oorspronkelijk was het een-gasthuis dat aan arme passanten voor maximaal drie dagen en nachten kosteloos onderdak verschaftte. Later hield het zich primair bezig met het verstrekken van voedsel aan behoeftige vrouwen en kinderen. Tenslotte werden er alleen oude vrouwen ondergebracht.

Het St. Antoniusgasthuis, dat Buiten de Weerd gelegen was, werd in de IJsselsteinse oorlog van 1511 verwoest. In 1515 wordt het herbouwd. In 1584 werd de kapel, die na de hervorming niet meer gebruikt werd, gesloopt. In augustus 1818 wordt het St. Antoniusgasthuis voor 3150 gulden verkocht. De namen Anthoniestraat, Anthoniedijk en Anthonieplein herinneren nog aan het gasthuis.

6. L.P. Serrurier

Het Anthoniegasthuis, ca. 1730

tekening in o.i. inkt, 13,8 x 19,7

Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht, Zf 4.1

7. J. Bulthuis

Het Anthoniegasthuis, 1788

kopergravure, 7,5 x 10,1

Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht, Zf 4.3

8. Stempel van het zegel van het St. Antoniusgasthuis;
met afdruk in was, midden 16e eeuw

zilver, 6,1 x 4,2

Hist.cat. 1928 nr. 3222

9. Stempel van het zegel van het St. Antoniusgasthuis; met afdruk in was, eind 18e eeuw

koper, 2,4 x 2

Hist.cat. 1928 nr. 3223

10. Octaviaen del Ponte (? - Utrecht 1645)

Heilige Familie met St. Johannes de Doper en St. Johannes de Evangelist, 1600

Op een troon zit de H. Maagd met in de rechterhand een boek; naast haar staat het Christuskind. Links achter Maria staat Jozef. Op de voorgrond links Johannes de Doper met een kruisvaan waarop geschreven: Agnus Dei 1600. Rechts bezweert Johannes de Evangelist de adder in de beker; aan zijn voeten de adelaar. Op de treden is het alliantie-wapen geschilderd van Del Ponte en De Milan.

doek, 90 x 120

waarschijnlijk afkomstig uit het St. Antoniusgasthuis
Sch.cat. 1952 nr. 219

11. Gerard van Honthorst (Utrecht 1590 - Utrecht 1656)

De Dood van Seneca, 2e kwart 17e eeuw

Uitbeelding van een voorval uit het leven van de Romeinse wijsgeer en tragedie-dichter Seneca (4 v.C. - 65 n.C.) die zich de aderen laat opensnijden.

doek, 205 x 265,5

Ca. 1760 werd het schilderij door de zijdefabrikant David van Mollem aan het St. Antoniusgasthuis geschonken.
Sch.cat. 1952 nr. 153

12. Gerard van Honthorst

De Dood van Seneca, 2e kwart 17e eeuw. - Voorstudie voor het schilderij.

Gewassen tekening in sepia op papier; 24,5 x 33,5
Sch.cat. 1952 nr. 422

Leeuwenberch-gasthuis.

In 1395 werd op de noord-oosthoek van de Magdalenasteeg het St. Magdalena-gasthuis, dat later aan St. Quintijn werd toegewijd, gesticht. In 1537 werd dit gasthuis krachtens een reeds in 1520 door de raad der gemeente verleende vergunning verplaatst naar de zuid-westhoek van de Schalkwijksteeg, onder voorwaarde dat het oude gasthuis speciaal voor pestlijders zou bestemd worden. Door de grote nood kon niet geheel aan deze voorwaarde worden voldaan zodat het gasthuis gebruikt werd voor allerlei arme zieken, ook deze die niet met de pest waren besmet.

Het uit 1562 daterende testament en codicil van Agnes van Leeuwenberch, weduwe van Steven van Ruetenborch, bracht de oplossing. Zij bepaalde dat het grootste gedeelte van het bezit dat zij bij haar overlijden naliet gebruikt zou worden voor de hulp en verzorging van de pestlijders. In 1566 besloot men tot het oprichten van een broederschap. In 1567 werd achter het St. Quintijns-gasthuis het Leeuwenberch-gasthuis of Pesthuis gebouwd. De voorgevel was gericht naar de Nieuwe Gracht; de achterzijde lag bij een nauw, donker straatje dat vlak achter de stadswal liep. Bij het slopen van de stadswallen werd aan de achterzijde van het voormalige gasthuis de hoofdingang aangebracht!

In 1672 werd het Leeuwenberch-gasthuis als hospitaal voor soldaten gebruikt. In de zomer van 1678 werd het gasthuis door brand vernield. Het werd herbouwd en in 1680 ingericht voor alle besmettelijke ziekten; voor pestlijders echter werd de hofstede Damlust aangekocht, maar de plannen voor een nieuw Pesthuis zijn nooit uitgevoerd, mede door het feit dat de pest praktisch niet meer voorkwam. Krachtens de wil der stichteres - n.l. het verplegen van pestlijders - stonden de regenten van het Leeuwenberch-gasthuis voor problemen. De renten van het kapitaal werden steeds groter, zonder dat de regenten dit

echter functioneel besteedden. In 1729 wordt het bij het gasthuis horend kerkhof in erfpacht gegeven aan Mr. Bonifacius Pous, die het bij zijn tuin trok. In 1789 verzorgen de regenten turf uitdelingen aan de armen; deze worden in 1818 afgeschaft. In 1801 besluiten de regenten een lening toe te staan aan het Ambachtskinderhuis.

Van 1793 tot 1844 werd het gebouw als kazerne gebruikt, nadat het lange tijd leeg had gestaan. In 1832 deed het Leeuwenberch-gasthuis voor het laatst dienst als ziekenhuis, nl. als militair ziekenhuis voor cholera-patiënten. In 1844 richtten de Curatoren van de Utrechtse Hogeschool zich tot het stadsbestuur met het verzoek het gebouw te willen afstaan als scheikundig laboratorium. Het gasthuis werd toen gedeeltelijk verbouwd. Tot 1903 bleef het chemisch laboratorium er gehuisvest. Daarna werd er tot 1929 het Pharmacologisch Instituut ondergebracht. Onder prof.dr. R. Magnus werd het toen een wereldberoemd wetenschappelijk centrum. De gemeente besloot in 1929 het gebouw te slopen. De Vrijzinnig Hervormden namen het gebouw in gebruik; dr.ir.G.W. van Heukelom restaureerde het. De eerste kerkdienst had er plaats op 26 oktober 1930. In november 1973 kwam het bericht dat de gemeente aan de "Werkgroep Moskee" meegedeeld had dat in de Leeuwenbergkerk waarschijnlijk een moskee kon worden ingericht.

Slachtoffers van de pest	
jaar	aantal
1564	225
1565	544
1566	332
1567	3
1568	13

13. A.F. SchÜman
Het Leeuwenberghgasthuis, 1744

pentekening, 14,9 x 21,3
Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht, Zf 13.12
14. J. de Beyer
Het Leeuwenberghgasthuis, 1744

gewassen tekening in sepia, 14,1 x 20,7
Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht, Zf 13.10
15. Onbekend meester
Het Leeuwenberghgasthuis, ca. 1770

gewassen tekening in o.i. inkt, 19,6 x 14,4
Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht, Zf 13.13
16. Naambord van de Regenten van het Leeuwenberch-gasthuis
over de jaren 1775-1781

perkament, 72 x 60
Hist.cat. 1928 nr. 3253
17. Twee staande leeuwen met wapenschild van de stad
Utrecht, begin 17e eeuw

zandsteen, 68 x 122
afkomstig van de stoep van het Leeuwenberch-gasthuis
Hist.cat. 1928 nr. 3254
18. Zittende leeuw met wapen van Leeuwenberch, 1e helft 17e eeuw

zandsteen, 68 x 40
afkomstig van de gevel van het Leeuwenberch-gasthuis
Hist.cat. 1928 nr. 3255

Apostelgasthuis.

De in het Centraal Museum bewaarde fundatiesteen van het Apostelgasthuis vermeldt dat het gasthuis, dat in de Jufferstraat gelegen was, in 1569 gebouwd is. Het werd in 1564 gesticht en bij testament van Mr. Jacob Witteneng, deken van St. Pieter, na zijn overlijden gebouwd. Uit 1573 dateert de Broederschapbrief.

Vanaf het begin was het Apostelgasthuis bestemd voor het opnemen van reizigers en daklozen; bovendien verleende het onderdak aan veertien oude mannen.

In 1813 werd het gebouw als kazerne in gebruik genomen. In 1815-'16 werd het opnieuw gebruikt als oudemannenhuis. Begin 1817 werd het Apostelgasthuis door de Universiteit in gebruik genomen voor het medisch onderwijs, en werd aldus de basis van het Stads- en Academisch Ziekenhuis. In 1820 gaat de gemeente accoord met het kopen van enige huizen en het in beslag nemen van grond in de Walsteeg om het Apostelgasthuis op doelmatige wijze te kunnen verbouwen en als ziekenhuis in te richten. Op 15 november 1822 wordt het Algemeen Ziekenhuis voor patiënten geopend.

Tot 1871 deed het ziekenhuis dienst. De gemeente besloot eind 1866 aan de Catharijne Singel gronden te kopen voor de bouw van een nieuw ziekenhuis, dat tevens voor academisch klinisch onderwijs gebruikt kon worden. Februari 1868 werd met bouwen begonnen. Eind oktober 1871 was alles klaar voor het nieuwe Algemeen Ziekenhuis. Het terrein van het vroegere Apostelhuis werd verkocht en alle daarop staande gebouwen werden gesloopt.

19. L.P. Serrurier
Het Apostelgasthuis, ca. 1730

tekening in o.i. inkt, 13,8 x 19,7
Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht, Zf 5.10

20. Nis met bijbehorende fundatiesteen, 1569

Zandsteen, 140 x 70 en 37 x 85 (foto)
afkomstig van het Apostelgasthuis
Hist.cat. 1928 nr. 3224

21. Utrechts Meester, ca. 1573

De uitzending van de Twaalf Apostelen

In een uitgestrekt berglandschap nemen de Apostelen afscheid van elkaar en gaan twee aan twee hun weegs om hun prediking te beginnen. Op het tweede plan rechts zijn de Apostelen nogmaals afgebeeld met Christus die tot hen spreekt.

doek, 140 x 228

waarschijnlijk afkomstig uit het Apostelgasthuis
Sch.cat. 1952 nr. 293.

JdM.

sm/pr/5001474

